

Int. 1 2/3/90 [9]

- p. 1-5 her family
4 parents' work
5-6 Kalapana school, Kalapana churches
7-8 going to H.S., working for Hawn Pine
8-9 learned weaving from M
9 helped Kalapana schoolteacher
10-14 discuss other kupuna involved in project
14-16 la'au--ke liko kuawa ~~for sore~~ 2
(done by her M) Ka maile hohono for pimple or cut
la'au kama'aina ✓ ka 'uhaloa, ~~kukui~~ for cough
✓ ka 'ulu (skin), ka noni (fruit) for fracture
✓ ka popolo (leaf, berry) for cough of baby, also on babies soft spot
✓ ka pua 'ilima for stomach of baby
✓ ke kūkui for 'ea on baby's tongue
17 stores in Kalapana

Int. 2 [10]

- p. 1 ulana moena--palau moena, 'o ia no ka moena;
'oko'a ka moena 'ai, 'oko'a ka mōena hiamoe= moe~~na~~ makali'i (fine wefts)
ulana papale--papale pahu and papale 'ie
2-3 sleeping arrs.--some other fams. the ch. slept in lumi ho'okipa
3 kuiki kapa, sewing
4-6 hanai = lawe hanai
7-8 kahuna (cf Int. 3 also)--'ana'ana troubled beautiful girls,
lapa'au cured w. la'au and prayer
9 ho'oponopono within family--if trouble and keep quiet, don't speak out, get sick
10-11 kinds of sickness--ma'i pake
trip to Kalaupapa
12 himeni ho'okuku
13 F-In-law
14 'uala--types (nui na lau o ka 'uala, 'ae):
kauaheahae--usually planted (melemele, ke'oke'o, 'ula'ula)
pu
kalika (he lau hou mai kela, 'uala poni)
kalo--nui na huli /types/
15 ko, ko kea and a type of 'uala used for la'au
18-21 talk about la'au (similar to last int.)
used for keiki (our M did this):
lau popolo on the soft-spot
cooked lau popolo for cough
✓ kukui for ma'i 'ea or sore in mouth - 5X
✓ pua 'ilima for purgative, to clean stomach
✓ maile hohono for cut
✓ 'ulu, noni, koali for fracture
✓ 'uhaloa for ~~boil~~ ^{soothing} throat
✓ la'i for headache
liko kuawa for sore stomach

Int. 3 5/90 [11]

TRANSCRIPTION OF INTERVIEW #2 [10]

OF HELEN HALEOLA PE'A LEE HONG

ON SATURDAY, MARCH 17, 1990

By: L. KEIKILANI LIPKE

FOR: ANTHROPOLOGY 445
C. KALE LANGLOSS
SPRING 1990

K. 'O kēia ka "interview" helu 'elua me a'u a me Tūtū Leetong. Oh, um, ma kēlā manawa au i hele mai ua kama'ilio kāua e pili ana i ka ulana 'ana yeah ('Ae, nā mea ulana) 'Ae, ua 'ōlelo 'oe e pili ana i ka, um, moena pālau. He aha kēlā moena palau pālau?

T. Pālau moena 'o ia nō ka moena. I ia wā, he moena 'oko'a ka moena 'ai, moena pākaukau 'ai. Ho'ohana 'ia kēlā moena no ka wā 'ai wale nō 'oe hāli'i ai ka moena pākaukau no ka 'ai 'ana no ka mea he noh i lalo a puni ka 'ai 'ana, eh. ('ae) A 'o kēia moena he moena 'ai no ka pā'ina 'ana, ka wā e pā'ina 'ai a hāli'i ka moena 'ai. Ka wā e pau ai ka pā'ina 'ana a 'owili nō a kau, ho'okau wale, kau i luna (oh, 'o ia ka...) ho'okau wale (ka moena pālau?) Moena pālau he moena nō ia (oh, oh!) 'O ia nō ka moena. 'Oko'a nō ka moena hiamoe. 'O ia ka moena makali'i, kapa 'ia kēlā makali'i ka moena. Ia kupu 'ia ka lauhala, kaula'i ka lauhala maka, pau a kaula'i a kīhae a ulana 'ia. 'O ia ka moena makali'i (oh) 'O ia ka moena hiamoe. (Nui nā moena like'ole? 'Ae. (no ka hiamoe) no ka hiamoe (no ka 'ai) no ka 'ai 'ana, he 'oko'a nō ka moena. Ka pālau, 'o ia nō ka moena. I ia mau lā kapa 'ia he pālau moena, 'ē. (oh) ka moena nu'a he moena 'oko'a nō ia. (A loa'a ka ulana 'ana o ka pāpale like'ole kekahi?) 'Ae, 'ae loa'a nō ka ulana 'ana o ka pāpale like'ole, 'ae.

K. Maopopo 'oe nā inoa o kēia mau....

T. 'A'ole maopopo loa no ka mea 'a'ole au ulana pāpale.

K. 'A'ole, he aha nā 'oko'a ma waena o kēia mau....

T. Ulana pahu, pāpale pahu, eh. Me ka pahu 'oe ulana i ka pāpale. 'O ia ka pāpale o kēia mau lā. A kekahī pāpale he ulana 'ie, pāpale 'ie. 'O ia ka pāpale hana 'oe i ka 'ie a pa'a a humuhumu (oh) pāpale 'ie.
Pāpale pahu, pāpale 'ie.

K. He nīnau kēia mai ka papa. I ke kūkulu 'ia 'ana o ka hale, ua loa'a he mau lumi, lumi moe yeah, i loko o ka hale? (He wahi moe, 'ae, loa'a nō he wahi moe i loko o ka hale.) akā ua lohe wau, ua makemake nā keiki e hiamoe i loko o ka lumi ho'okipa, 'a'ole makemake e hiamoe i loko o ka lumi (ka lumi, 'ae)
'O ia? 'O ia ke 'ano?

T. Ka hale o ia mau lā? ('ae) Ka hale kahiko, 'o ia nō ka hale pili ('ae, akā...) ka hale pili ho'okahi nō ia hale lumi nui, eh ('ae, ho'okahi lumi) 'ē.

K. A laila i ke kūkulu 'ia 'ana o ka hale, ua loa'a he mau lumi 'ē a'e.

T. 'Ae, 'o ia ka hale papa ('ae, 'ae, ka hale papa) Ka hale papa, komo mai ka hale papa ma hope o ka hale pili, e ('ae, 'ae, 'ae) A loa'a nā lumi. (and ua hiamoe...) He ka'awale nā lumi o nā keiki, ka'awale ka lumi o nā mākua, penei nō ho'i ka lumi, lumi 'aina, 'okoa ka lumi 'ai, lumi hale 'aina, eh.

- K. And ua hiamoe nā keiki i loko o ka lumi? (ko lumi) 'o ia (ko lākou lumi) I loko o ka papa Anthropology, ua kama'ilio nā haumāna, a i ku'u mana'o, ua ha'i 'o ka ua makemake nā keiki (e hiamoe pū me nā mākua?) hiamoe i loko o ka lumi ho'okipa. 'A'ole makemake e hele i ka lumi (i loko o ka lumi) Yeah, 'a'ole ma'a pah
- T. Ma'a paha i ka lumi ho'okipa. Ma laila nō hō'olu ana a hā'ule hiamoe, pololei. (o ia?) 'O ra nō kekahi, ē. Kahi 'ohana moe ma ka lumi, akā mākou, ko mākou 'ohana he lumi moe ko nā keiki.
- K. 'Ae, and ua hiamoe 'oe me kou kupunawahine (kupunawahine I kou wā 'ōpio, ua hana ka po'e i ke kapa kuiki? Quilt? 'A'ole?
- T. 'Ae, 'a'ole... ua hana ka po'e i ke kuiki, 'a'ole na'e wau i... (oh) He 'anakē ko'u, kāna hana kuiki kapa. 'O ia nō i ko'u kaikaina, "sister-in-law" eh, kaikua'ekē. Akama 'o ia i ke kuiki kapa! (o ia?) 'O wau, 'o wau a'o wale nō i ka pa'i a wili. 'A'ole i kuiki. 'A'ole au i a'o i ke kuiki 'ana no ke kapa.
- K. Hiki nā po'e like'ole ke hana i kēia?
- T. 'O ka po'e e makemake ana i'iini, ē, makemake e loa'a ka 'ike, hana. Hana lākou. (He aha ke ēno o ke kī'i kaha?) Oh, nā kī'i kaha nō ka hae Hawai'i, ka'ulu (nā lau?) nā lau (o ka'ulu?) yeah, o ia mau lā. (A hiki i kēia lā no?!?) A hiki i kēia lā, 'ike 'oe nui ke ana o ka'ulu, ka..., ē ka hae Hawai'i (ae). 'Ike wau he kapa hae Hawai'i, kuiki 'ia (and 'a'ole...)

a nui nō ho'i i kēia mau lā. Ua nui nā lau like'ole e kuiki nei ka po'e. Akamai lākou i ka 'ōki cana i nā lau, nā pua like'ole ('ae, nā pua). 'O ia nō ho'i i ka pika, nā.... (akā, 'a'ole oe i a'o i kēia?) 'A'ole wai i a'o ke kuiki, ua wili wale nō, i ka wili "overcast"

K. Oh, oh, oh.... oh yeah, i loko o ka papa, ua kama'ilio nā haumāna e pili ana i kēia kekahi no ka mea, "I dunno but," he aha ka 'ōkora ma waena o lawe hānai me hānai? Loa'a kekahi 'ōkora ma waena o kēlā?

T. Lawe hānai me ka hānai ia'u, ua like nō ia. Ka wā, you know, i ka wā kahiko, nā mākua 'a'ohē loa'a nā keiki, eh, ka makuakāne me ka makuahine. Nai makemake lākou e loa'a ka hānai, eh, hānai keiki, no baila i loko o ka ohana. Ka wā e hāpai ai kekahi o ka ohana a e noi ana kēia mau mākua makemake i ka pēpē. Na lāua e hānai, ke hānau ('ae) makemake e hānai. Inā paha he keikikāne a iole kaikamahihe a makemake lāua e hānai (mai ka wā pēpē?) mai ka wā pēpē, ka wā noi. hānau ai, hāawi 'oe kēia pēpē a lilo kēlā ('o ia ka lawe hānai?) lawe hānai 'ia kēra pēpē a nui. And kēia hānai, he aha kēlā "feed" wale nō?) Eā? (hānai) Well, I mean, kala mai. 'O ia nā keiki hānai 'ia, lawe hānai 'ia i ia mau lā.

K. So, 'a'ohē, 'a'ohē 'ōkora!

T. 'A'ole 'ōkora o ka hānai, hānai keiki me ka hānai pēpē!

K. Oh, okay, okay no ka mea ua mana'o mākou loa'a kekahi 'ōkora, akā 'a'ole.

T. 'A'ole! 'A'ole 'oko'a. (oh) Ua like nō. Nui nā mākua
keiki'ole lawe lākou i loko o ka 'ohana ka pēpē ka wā
e hānau mai ai ka māmā a lawe kēia mau mākua
hānai kēia a nui (i loko o ka 'ohana wale nō?) I lo
nō o ka 'ohana wale nō ka'u... (a i'ole inā he hoaalo
maika'i?) Inā paha he hoaalo ha hiki nō. Aia nō i ka
i nā mākua nāna ka pēpē e hānau ana. Inā ae lāu
e lawe hānai 'ia ka pēpē ke hānau a holokahi kēlā,
'a'ole mau ku'ia, eh. (kou kaikunāne 'o Kini Pe'a...
Hānai 'ia, lawe hānai 'ia 'o ia. Ka hānau 'ana o kou
makuahine lawe hānai 'ia 'o ia e kona mau mākua
hānai (he kanaka Pākē) Hapa Pākē, ae, Kini Aki.
(He hoaalo ha maika'i a i'ole he 'ohana?) 'Ae, he 'ohana
nō, he 'ohana nō. (oh) He 'ohana nō! (Hapa Pākē wale
nō 'o Kini Aki?) 'E, 'o Kini Aki, ae.

K. And ua male 'o ia....

T. Male 'o ia.... No Kalapana nō kāna wahine, Ululani
Peleiholani (oh) 'O ia kāna wahine, but 'o lāua
ra'ōhe loa'a keiki, a lawe hānai ai ko'u kaikunāne i
ka wā e hānau ai a lawe hānai lāua a nui a
ho'ouua ai i ke kula, puka mai ke kula a hā'ule
nō ho'i nā mākua. Ka makuahine ka mea i hā'ule
mua, 'o Ululani a penei nō ka pāpā, ua hala, kā
lāua hānai.

K. 'O Kini Pe'a ka mea wale nō i lawe hānai 'ia ai....

T. e Ululani me Kini Aki, ae (ae, kou kaikunāne)
ko'u kaikunāne. ('o ia walei nō? Ua loa'a kekahī...)

- T. He hānai 'oko'a, kaikamahine kekahi, 'ē no ka 'ohana nō. 'Ae, he kaikamahine kekahi a i kona loa'a 'ana i ka ma'i Moloka'i, ka ma'i lēpela, lawe 'ia 'o ia ma Moloka'i a ma Moloka'i 'o ia i noho ai kelā hānai 'elua. (oh!) A hā'ule ma Molo..., ma Kalaupapa (oh), 'ē Ka'iulani ke kaikuahine, 'ae.
- K. Pehea nā ma'i i ka wā kahiko? Pehea i loa'a ai ka mai i ka po'e? Mana'o kekahi mau po'e, ua "poison" 'ia ka po'e Haawai'i i ka hele 'ana mai o ka Haole.
- T. Ah, penei nō paha. Ua lawe mai ka Haole i kekahi mau ma'i ('ae) yeah, kolela paha a like'ole, eh kākou maopopo'ole ai.
- K. Ua lohe wau i kēia mai ku'u hoaaloa. ('ae) Ua ha'i 'o ia, kona kupunawahine paha, um, piliwi 'o ia i ka hele 'ana mai o ka po'e Haole, 'o lākou ka mea i kuke no kēia po'e Hawai'i. ('ae, ka mea'ai Piliwi 'o ia, "poison" 'ia i ke kuke 'ana (i ke kuke 'ana, 'ae) 'O ia nō paha?
- T. 'O ia nō paha kekahi, ka po'e mana'o'ino nō, 'ē, no'ono'o maika'i'ole a ... ka 'ai 'ana kekahī. Ma'a nō ka Hawai'i i ka 'ai kā lākou mau mea'ai, eh, i ia 'ai 'ana akula kēia mau mea'ai i kuke 'ia, 'oko'a eh ('ae) e loa'a ana i nā ma'i, 'ano 'ē ana ka 'ōpū a .... i loa'a ana i nā ma'i kūpono'ole.

K. He mau mana'o e pili ana i ke kahuna iā 'oe? (heh?)

He mau mana'o e pili ana i ke kahuna. ('O wai ke kahuna?) 'A'ole maopopo (Nui nā rano kahuna, he kahuna lapa'au, he kahuna 'ana'ana) Ua loa'a kēlā rano i ka wā kahiko?

T. I ka wā kahiko, 'ae. (E ia?) 'Ae, i ka wā kahiko loa'a nā kāhuna, kahuna maikai, kahuna maikai 'ole. Kekahi po'e kahuna maikai 'ole a pilikia, eh. Ke ho'ohihi lākou paha i kēia wahine u'i, kaikamahine u'i a e ho'opilikia ia inā loa'a ana kēia, kekahi pō'ino i kēia kaikamahine. You know, ho'ohihi i ia mau lā kēia rano kahuna 'ana'ana paha. 'O ia ka 'ōlelo rana o ia mau lā.

K. Ua kama'ilio mākou i loko o ka papa e pili ana i kēia ho ka mea makemake 'o Kale e maopopo e pili ana i kēia, and I said, "Hō, but pehea.... inā 'a'ole 'o ia makemake e kama'ilio e pili ana i kēia, he aha?" And he said oh, ho'a'o, inā makemake 'oe e kama'ilio e pili ana i kēia, akā he mea kūpono 'ole hehe kēia?

T. 'Ae! He maikai kekahi hapa, he maikai 'ole kekahi haf i kekahi po'e. 'O ia like me ka'u i 'ōlelo a'ela, kahuna 'ana'ana. He kahuna maikai, lawelawe maikai kekahi po'e, kekahi po'e, 'a'ole! Loa'a kēlā na'au lili eh, ho'ohihi a.... Ma laila ka pilikia ana, e pilikia ana, e pō'ino ana.

K. Ua ha'i mai kekahi hoaaloha ia'u, i ka wā kahiko 'a'ole ke kahuna maika'i ole, Ua loa'a nā kahuna maika'i wale nō. 'A'ole paha yeah!

T. 'A'ole! Loa'a ke kahuna maika'i ole kekahi. He kahuna maika'i kekahi lapa'au i nā po'e pilitia, ma'i.... hā'awi i ka lā'au, pule nō ho'i, a ola, ola nō ka ma'i. A 'o kekahi ....

K. I kēia kahuna 'ana'anā, inā makemake 'oe e hā'aw i kekahi, e ho'opilikia i kekahi mea and inā kēlā mea e nānā i kekahi kahuna maika'i, kēlā kahuna maika'i ma mua o kēlā kahuna .... ('ae, e hō'ike mai ana kēlā kahuna maika'i) Hiki kēlā kahuna ke ho'opilikia .... (i kēia kahuna i kekahi ....) Hiki, kēlā "backfire"?

T. 'Ae, hiki nō paha no ka mea aia ma waena ia 'o lāua, 'o wai lā ka mea.... 'a'ole 'o lāua. 'A'ole maika'i kēlā 'ana'anā! 'A'ole maika'i o ke kahuna 'ana'anā He po'e kahuna maika'i ole kēlā. 'O ka po'e kahuna maika'i, lawelawe maika'i i nā ma'i a pule a ola nō ho'i ka ma'i, maika'i. A i ia mau lā, loa'a nō kēnā kahuna maika'i me ka maika'i ole. (a hiki i kēia lā?) A hiki nō paha i kēia lā! ('o ia?) But i kēia lā, nui nā kauka ('ae) e hele nei ka po'e ina ike 'oe i ka ma'i, hele i nā kauka. A mai ka lā'au ka lā'au pololei no ka ma'i ....

K. Ua hana 'oukou i ka ho'oponopono?

T. Ho'oponopono ma waena o ko 'ohana, noho 'hana 'ana, 'ae. (Inā loa'a kekahi pilikia?) Inā e loa'a kekahi pilikia a noho like o ka 'ohana. Inā he mai i loko ka 'ohana, e lilo ka 'ohana i po'e hāmau a huikal. Ka mea nui ka huikala 'ana o kekahi me kekahi, 'ē (Huikala?) 'E, "forgiving." (oh, oh, oh!) Huikala a nei kou mau.... ('o ia ka ho... ...) Ho'oponopono 'ana ma waena o ka 'ohana e noho like ai, i kekahi manawa noho i hakakā, ho'ohana ka noho 'ana kekahi me kekahi. 'Aole wala'au kekahi i kekahi, 'aole maika'i kēlā! No laila ho'oponopono. 'O ka mea nui nō ka huikala, you know forgiving, ka huikala 'ana kekahi a maika'i o ka 'ohana, noho maika'i, noho like. I loko o nā 'ohana, loa'a nā 'ohana pilikia o ka noho 'ana, eh ('ae, he mea maika'i heh kēlā?) He mea maika'i kēlā, he mea maika'i!

K. Ka mea e ho'omaka ai kēia ho'oponopono 'o ia nō inā loa'a kekahi pilikia ('ae!) a i'ole i kekahi mai kekahi?

T. Kekahi mai paha kekahi, 'ae. I kekahi manawa he kumu nō a loa'a nā ho'opa'i a ma'i eh. Ke loa'a nō ke kumu a pau ka ma'i (and pule 'oukou kekahi Pule, 'ae, pule i loko o ka ho'oponopono, me ka pule 'ē, ka pule wale nō i loko o nā ho'oponopono, 'ae a huikal. Huikala kekahi me kekahi a maika'i. Noho aloha ka noho 'ana o ka 'ohana.

K. He aha kekahi mau, um, rano o nā ma'i i ka wā kahiko?
T. Nā ma'i o ka wā kahiko ho'ouna mai kaulana nō 'o ia
ma'i Pākē. (ma'i Pākē?) Yeah, 'o ka ma'i lēpela. K
loa'a kekahi po'e i nā mea ma ka lima paha, pepe'e
ka lima a maha'o 'ia ua loa'a 'oe i ka lēpela,
"leprosy." (oh.) Pēlā i ho'ouna 'ia ai nā po'e like'ole
i Kalaupapa eh, kēlā wahi..... (ma Kalapana, ua
loa'a kēlā.....) 'Ae, loa'a kekahi cohana ma Kalap
kai.... Nui nā keiki i lawe 'ia ma Molokai a
hā'ule nō ho'i i Molokai. Pō'ino! Noho ma lail
loa'a i kēia, kēia ma'i. (Inā loa'a kēia ma'i, ua
ho'i lākou i.....) 'Ae, ua lawe, kī'i mai, na ka
papa ola i ia mau lā eh, ka papa ola. Ke lohe
lākou he mea ma'i mea, a ua hele koke lākou e nā
Ho'ouna 'ia, 'ae. 'O ia ka ma'i lēpela eh, ka ma'i
horoka'awale a iole kapa 'ia kēlā he ma'i horoka'aw
no ka mea horoka'awale 'ia ana ka cohana mai kēia
mai ka mea ma'i. ('ae.) Akā i ia mau lā, 'a'ole
paha mau lā'au ma kēlā wahi, kēia....., ma hope
mai nei mālama ke aupuni i loa'a ka haukapila eh, n
nā ma'i me ka lā'au. Ma mua, 'a'ole paha, lawe
wale 'ia. Noho ma laila a hā'ule a kanu 'ia ma lail
ka po'e e hā'ule ana. (oh, 'a'ole maopopo i kēia!) 'E
ka ma'i lēpela, lēpela. Ma'i Pākē ka 'olelo ana o
kekahi.

K. Ma kēlā manawa, ua loa'a kekahi mau ma'i me ka
pu'uawai?

T. 'A'ole! 'A'ole i lohe 'ia ka mai pu'u wai o ia mau manawa
(no ka mea ua ho'oi kaika kino heh, ka po'e me ka....)
'Ae, a aia nō ho'i lākou me nā mea mai ke kai mai, me ka
mea...., nā mahi'ai nō ho'i, ka 'uala, ke kalo, mai'ai.
'A'ole mau mea'ai 'ē a'e ('ae) o ka noho 'ana e 'ai ai.
'O ka lawai'a i kahakai, mālama holoholona nō ho'i i k
pu'a, ka pipi, ('ae) ka moa....

K. Ma kēlā manawa, 'a'ole pilikia me ka 'ai 'ana i ka i'a
yeah? ('a'ole pilikia!) I kēia manawa loa'a, no? Loa'
ka i'a i ka .... (ika ma'i, i nā 'ano....) 'ae, akā ma
kēlā manawa 'a'ole.

T. kēlā manawa, 'a'ole! (oh) 'O ka noho 'ana o nā..., mākou
ko 'ohana, he lawai'a, iho i kahakai lawai'a, ka i'a,
kaula'i nō ho'i, kāpī ka pa'akai, kaula'i a malo'o a
hiki ke ho'i ho'i i ukai kāu mea'ai. 'A'ole mau pilikia
'a'ole mau ma'i. Ma'i ke ea wale nō ka 'ōpū paha a i nō
nō i ka lā'au o nahā, akā o kēia 'ano ma'i nui
like me kēia ma'i lēpela, kēlā ka ma'i po'oka'awale,
'Ae, hui ka 'ohana ma Kalapana i loa'a kēia opī
'ohana. Lawe 'ia ka 'ohana keiki no kēlā ma'i.
Aloha.... pēlā wan i hi'i holoi, hele ai i lalo i
Kalaupapa me ka makuahine o kāna keiki. Holo māko
a mae i lalo. Loa'a wahi hale no ka po'e e noho ai,
no ka 'ohana. Holo kēia makuahine, 'ike kāna po'e
keiki a holo like mākou e 'ike kēlā wahi. Kēlā ka
mua loa ko'u hele 'ana i Moloka'i, 'ike i lalo i
kēlā wahi. (oh) But, ua.... i ia manawa ua loa'a ma

ka haukapila kahi e noho ai ka 'ohana, ke kauka, nā mea, ka po'e lapa'au, ka lā'au, akā inā uaikaika loa ka ma'i, 'a'ohē noho nō 'oe me ia. Ua ike aku 'oe 'a'ohē manamana 'ano 'ē nō ho'i ka helehelena ke nānā aku a nui ke aloha.

K. So, ua hele mai kēia mau ma'i me ka po'e haole heh? (pololei!) ka "foreigners." (Lawe mai, ua lawe mai kēia po'e "foreigners" i nā ma'i.) 'Ae! I ka wā kahiko ua loa'a ka ho'okukū ma waena o ka po'e? (Ho'okukū... a i'ole he mau kū'ē, he mau paio.(oh) 'A'ole i hakakā ('a'ole paha) no ka mea o ka 'ohana wale nō heh?

T. 'O ka 'ohana wale nō, i loko o ka 'ohana ka'u ~~oikou~~ ho'omaoopo, akā i mākou, ko mākou noho 'ana i ke mākou wahi, loa'a nā hana ho'okukū hīmeni hele pule Hīmeni pule 'ē (ae) Ho'okukū aku kekahī 'āpana i kekahī 'āpana, kula kāpaki. Hele mākou i ke kula kapaki a loa'a nā hīmeni ho'okukū, loa'a nō ho'i nā makana, ka makana helu 'ekahi, helu 'elua, helu... Ka papa e lilo ana, loa'a nā luna loi'oi. Na lākou ho'oholo mai a ka po'e, helu 'ekahi, helu 'elua, helu 'ekolu.... Mālama 'ia ka hīmeni ho'okukū ma ko mākou (ma Kalapana?) luakini ma Kalapana. Hele 'Opihikao, nā 'āpana like 'ole - 'Opihikao, Kapoho, Pu'ula nā 'āpana kokoke a 'ihā mai lākou a ho'okukū like. (He mea nui kēlā heh?) He mea nui kēlā i ka 'ohana, 'ae, i ka noho 'ohana.

K. Ma kēlā manawa au i hele mai, 'aole wau i nīnau ia e pili ana i kā'u kāne, akā i kē'a lā, he mau nīnau ka'u e pili ana kou makuakāne hūnōwai (makuakāne hūnōwai 'ae) 'Ae, he kanaka mahi'ai 'o ia?

T. Mahi'ai, kālepa, he Pākē piha 'o ia. No Kina mai. Mak nō ho'i ka makuahine o ka'u kāne. No Kaimū a loa'a 'elua keiki, akā 'o ka'u kāne ho'okahi wale nō kapa 'ia nō ka mua a ke kaikaina loa'a i ka ma'i i ka wā 'ōpiopio nō a hā'ule 'o ia. No laila, ho'okahi wale nō, ka'u kāne wale nō kā lāua keiki kēia Pākē, (ka mān o kā'u kāne, hapa....) hapa, he Hawai'i, Wai'au. Hawai'i piha, he Hawai'i piha. A i ia manawa he halekū'ai k Hilo nei, halekū'ai Pākē, halekū'ai a hana kou maku hūnōwai kāne ma laila i loko o ka halekū'ai. He 'ohā nō, ka Li Chung (oh) Kwong C. Wo, halekū'ai Kwong C. Wo. He hoahānau lākou Pākē no ia manawa. Nui nō ka halekū'ai Pākē, halekū'ai li'ilisi, eh. Hana 'o ia i laila pau, ho'i ia noho ma kahi o kou makuahine hūnōwahine a mahi'ai, mahi'ai, kālepa nō ho'i, lawe manak hana niu a lawe i ka mākeke nia Hilo nei. 'O ia kāna hana.

K. Ua kanu 'o ia i ka 'uala?

T. Kanu 'o ia.... he mahi'ai lemi, lemi ka nui, lemi. Kou kupunawahine, 'o ia ka mea kanu 'uala, ke kupunawahine o ka'u kāne (oh) Wai'au, 'ohana Wai'au ka'u kāne, ke kupuna o ka'u kāne.

K. Maopopo 'oe i nā inoa o ke 'ano o ka 'uala?

- ✓ T. Nui nā lau o ka 'uala, 'ae. (Nui nā 'uala like'ole?) 'uala like'ole, but 'o ka mea, ka 'uala nui nō i kanu 'ia i ia mau lā, 'o ia ke kauaheahē, 'ē kauaheahē 'o ia nō k 'uala kaulana a maika'i punapuna ke 'ai, eh (oh, i loko.. he pū, nā lau like'ole, nā lau o ka 'uala, he mau lau.. ke kalika nō ho'i, he lau hou mai kēlā, 'o ia kēlā 'ua poni. Kapa 'ia kēlā he kalika iā mākou, 'uala kalika.
- K. Kēlā 'uala me ke ke'oke'o i loko.... loa'a heh? ('Ae, ke'oke'o o loko) and melemele ('ae, ka melemele) 'O ia ka mea, melemele, 'o ia ka mea kaulana?
- T. Melemele 'ē, 'o ia nō ke kauaheahē ke'oke'o me ka kauahe 'ula'ula, 'ae (oh) ka 'uala kaulana no ka 'ai 'ana. (Ua kan 'o ia i ke kalo?) 'Ae, 'a'ole paha 'o ia i kanu i kalo ko'u makua hōnūwai kāne. (oh) Ii ana wale nō ia ma kona kane lemi a ke hua mai ka lemi, lawe nō ho'i i ka mākete. Ka nui, ka manakō, ka wā e hua mai ai ka manakō, lawe i ka manakō i nā mākete no ke kū'ai 'ana.
- K. Oh, ua kanu kou pāpā i ke kalo, yeah?
- ✓ T. 'Ae, ko'u makuakāne kanu kalo, kanu 'uala, kanu kō, nā mea'ai nō. (ke kalo, ho'okahi 'ano wale nō? Loa'a nui yeah? Loa'a nui nā 'ano o ka huli ('ape) Nui nā 'ano kalo like'ole ('ae) akā 'o ka kū'oho ke kaua..., ka lehua, 'o ia nō ka le.... He nui nā inoa o ka huli kalo, ('awa, loa'a kekahī 'awa kalo?) ('awa nō. Loa'a nō paha nā kalo mana like'ole nā mana kū'oho, mana 'ulu, nui nā huli o ke kalo ('ae, me ke kalo ua nui) Nui nā huli. 'Okoa nō ka inoa o ke kalo lor'i eh, ma kahi wai eh ka lor'i. 'Okoa, but 'o ka

mākou rāina, he kalo malo'o, rāina malo'o ma ka lepo, (ae) 'ae.

K. Oh, kēia hopenapule, loa'a kekahi mau hoaaloha i Waipi'o i kōkua iā Kia (iā Kia, 'ae) kēlā kanaka me kona mau lō'i.

T. 'Ae, oh, iho i lalo me Kia e hana ai. (ae) Kōkua iā Kia i kona lō'i ('ae) 'Ae, ua kahe paha ka wai, 'a'ole, i kekahi mau lō'i ma Waipi'o.

K. 'Ae, and so pono lākou e kōkua iā Kia, Makemake 'o Kealii, kama'aina 'ae iā ia heh, Kealii? ('E, 'o Kealii nō ho'i!) Makemake 'o Kealii i kēia kauwela e hele i Waipi'o no ka Chele i Waipi'o noho me Kia?) 'Ae, no ke kauwela holo 'oko'a no 'ekolu mahina makemake ....

T. Oh, maika ..... no 'ekolu mahina makemake 'o ia e noho i lalo i Waipi'o me Kia (ae) Hmmm, maikai kēlā.

K. Yeah, he kanaka kōkua eh (ae) And makemake 'o Kealii e a'o anyway. ('E, loa'a kēlā 'ike iā ia i ka hana a ke kanu 'ana o ke kalo lō'i, 'ae, ke kupa 'ana, ke ku'i 'ana) 'ae. Hō! He hana nui kēlā. (He hana nui kēlā, akā ...) He ha pono! (He hana pono, no ka pono ē!) Ke kō kekahi, loa'a nā 'ano like 'ole.

T. Nā 'ano like 'ole o ke kō. He kō hana iā kekahi me ka lā'au, kō kea, kō honua'ula. 'O ke kō kea, hana iā, ke hana iā
[pau ka 'ao'ao A o ka lipine]

K. kō 'ele'ele kekahi? (kō 'ele'ele kekahi, 'ae) He lā'au lapa'a

T. He kō lā'au, kō 'uala kekahi. 'O iā nā kō 'ano nui, hana no ka lā'au, kō kea.

- K. Kō kea. Ua hele wau i ko kaua'i Lakūkahetahē (ae) and nā ke kūkālā, ua loa'a tekahi mau lā'au lapa'an iā lākou. (iā lākou, maika'i) Ua loa'a ka 'awa 'ele'ele (ka 'awa 'ele'ele, 'ae he 'awa poni. Kapa ia kēlā he 'awa poni, 'ele'ele kona....) 'ae and ua loa'a kēlā kō 'ele'ele (me ke kō 'ele'ele tekahi, pololei) 'Ae, ua loa'a ke olenā, olenā
- T. Ka 'olenā pū? Ho kō kēlā? ('A'ole!) 'Ae, o ka 'olenā loa'a nā he awapuhi.... like ia me ka 'awapuhi, ka 'olenā, 'ae.
- K. Yeah, ua loa'a nui. Ua makemake wau kēlā meakanu 'awa. Ua "bid" wau iwakāluakū mālilo, aka tekahi po'e (ua lilo ho'aku i tekahi?) 'Ae, i tekahi po'e iwakāluakū mālilo, ah kūmālima (ah, lilo iā lākou kēlā?) Ua ha'i wau ah lālō, hiki iā ia ke.... (ae) 'Ae, 'a'ole wau makemake uku iwakāluakū mālima kēlā no ho'okahi (no kēlā 'awa) 'Ae, ua ha'i wau i ka'u hoa'loha. 'O Nā'ili'ima ka mea, ua ha'i wau iā ia, "'a'ole pilikia no ka mea hiki ia'u ke hele i Puna. Loa ka 'awa maika'i ma 'ō, so, 'a'ole pilikia!" 'Ae, makemake ka'u kāne e kanu wafe nō, 'a'ole makemake e 'ai or inu, just kanu (meakanu) 'ae he meakanu. Loa'a ka anthiriu me ka heliconias (ae) kēlā pua, gardenias. Makemake 'o ia e ulu, ho'oulu kēia.... (kiele, kiele, gardenia he kiele, pua kiele) He aha kēlā? ('O ia ke gardenias.) Oh, kiele! (Pua kiele ma ka 'ōlelo Hawai'i) Yeah, 'a'ala kēlā pua. ('Ae, maika'i.) I ka pō nei, ua loa'a tekahi "plant sale," ua kū'ai wau i tekahi meakanu pakalana.

T. Pakalana, 'ae he hihi kēlā, ka pakalana. Hana ana 'oe i hihi ka pakalana i luna o ka uea. Ka wā e pua mai, ua like ka pakalana me ke koali, hihi eh. Ua 'iloe? ('Ae, 'ae, 'ae, 'ae, crawl yeah?) Crawl, yeah. Nānōe i ke kie'e. ('Ae, he pua 'a'ala kēlā.) Pua 'a'ala ka pakalana, 'ae. (me ka pīkake) me ka pīkake nō ho'i, but, akā pīkake, aia paha i kahi mahana, maika'i kewā mai, 'a'ole maika'i kahi anu i ko'u mana'o.

K. Kay, 'o ia wale nō no keia māhele.

handful

T. Nā lā'au no nā keiki 'o ia nō ka lā'au nui, 'o ka mua o ia nō ka pōpolo. 'O ka pōpolo, he lā'au kēlā no nā pēpē i kāwā e hānau mai ai nā pēpē a 'ohi nō ho'i 'oe i ka la pōpolo a ia paha ka poho lima a ku'ikui kēia. Ku'ikui kēia pōpolo a awali a kānana nō ho'i i loko o ka rāpani welu a kau ma luna o ka pēpē, 'o ia nō ka manawa o ka pēpē, ma luna o ke po'o. Kau 'oe kēia pōpolo kahi 'oe luna o ka manawa o ka pēpē ah, no 'elima manawa pa a waiho. A noho no 'elima lā, 'a'ole aho i holoi kēlā pōpolo i luna o ke po'o o ka pēpē, i luna o ka manawa waiho me ia i luna o kēlā po'o a awali ai i 'elima lā. Waiho 'elima lā a hiki ke holoi i kēia pōpolo ma luna o ka po'o o ka pēpē. A 'o ia ka lā'au maika'i. Ua hana 'ia mākou i ko mākou wā pēpē, kau mai ko mākou makuahine i ka pōpolo. A kekahī maika'i nō ho'i o ka pōpolo, inā loa'a kāna pēpē i fe kunu a lāwalu 'oe i kēia lau o ka pōpolo. Lāwalu i loko o ka lā'au a ūlala i luna o ke ahi a .... ūlala i luna o ke ahi a mo'a. 'Iki nō ho'i 'oe ua mo'a, ua palupalu a 'uī ka wai o kēia pōpolo. 'Uī ka wai a kānana a ho'ohāinu nō ho'i i ka pēpē, ho'ohāinu li'lili'i no ke kunu, no ka mai kunu o nā pēpē ka pōpolo. A pehea^{peia?} nō ho'i i ka .... he ahou a'e? Ke kukui! (no nā pēpē?) no nā pēpē kēlā ke kukui, ka hua kukui maka. Hua kukui maka, pa'i 'oe a nui ah, 'o kēia wai o ka hua kukui, 'o ia kāu e ho'ohāinu ai i ka pēpē. Inā e loa'a ka pēpē i nā mai 'ea o ka waha paha a i'ole moku, no 'eha i loko

5
↓

o ka waha a hānai i ke kukui. Hana nō a kualima, 'elima manawa, 'elima lā. A laila, ho'omaha a hiki nō i oe te nānā i ka pēpē ke 'ano, e 'ai mai ana paha 'o ia i ka mea'ai, you know, ma hope o kāu hana ana i ka lā'au, inā 'ai nui mai 'o ia a ua maika'i 'o ia, maika'i maika'i ^{akua?} kula ka lā'au a pau ka'ea. Kapa 'ia kēlā he'ea no ke kukui. He aha hou a'e? (pua 'ilima) 'O ka pua 'ilima, 'o ia pua maika'i nō ia no ka ^{Purgative} ho'ona hā 'ana i ka pēpē. Ka wā pua ka 'ilima, pa'ipai'oe i ka pua o ka 'ilima a naunau nō ho'i ka 'ana o nā makuahine naunau 'oe i kēia mea. Ka pua a wali a hānai i ka pēpē. Hānai muai ka 'ilima pau a ho'ohaenū a inu i kai waiū. Nā pēpē o ia manawa he inu waiū poli, eh. Hānai 'oe i ka 'ilima pau a hānai aku i ka waiū poli a moni i ka pēpē i ka pua 'ilima. 'O ia lā'au ia maika'i no ka ma'ema'e 'ana i loko o ka 'ōpū o ka pēpē eh, mea.... He aha .... (maile hohono) Oh, ka maile hohono, 'o ia nō no nā moku. Inā e moku ka wāwae ku'iku'i 'oe i ka lau o ka maile, maile hohono. Ku'iku'i a wali a uī nō ho'i i ka wai i luna o kēia wahi moku 'eha, moku ka wāwae a kau pū. Kau aku kēlā maile ku'iku'i 'ia, kau i luna a rōwili me ka 'āpana welu kahi moku i'ole helele'i, i'ole hemo mai a waiho nō ho'i, nāu nō 'ike ana e ola ana kēia wahi moku a ho'omau nō 'oe ke kau hou i maile mea hou. Ku'iku'i hou a kau hou a ola, 'o ia ka maile hohono no nā ma

moku. (Pehea ka ulu?) Ka 'ulu, ah ka 'ulu a'u i 'ike a ka ulu no nā ma'i haki. E hehei'i 'oe i kēia 'ulu, ka lālā heh, 'oki ka 'ili a 'ihī kēia 'ili o waho, koe ka i o kēlā 'ili o loko. 'O ia kāu e wili ma waho o kēia wahi i haki paha, haki ka iwi eh. Ke ou hana ia kēi i ka ulu a 'o wili nō ho'i me ka welu a pā no nā ma'i haki ka ulu. (ka noni) Pehei nō ka noni. Ku'ikui 'oe ka noni me ka pa'akai līcīlīcī, me kahi pa'akai. Pu'u pa'akai līcīlīcī paha i loko a ku'ikui iho a wali a kau i luna. (Pehea ke koali?) Ke koali he ma'i. He hana ia kēlā no nā haki, ma'i haki nō ('o ia?) Umhmm, he koali. He ku'ikui nō 'oe kēlā a palupalu a kau nō. Kau.... 'o nā lā'au a pau me he hana kualima, 'elīm manawa a laila ho'omaha a nānā pehea lā ka 'ano o ka 'eha o ka haki, o ka moku, 'ē. Nā lā'au a pau e hana ia a kualima a laila ho'omaha. A inā makema 'oe e hana hou aku, 'ike 'oe maika'i paha hiki nō ke ho'omau ke loa'a i nā .... (ka uhaloa?) Ka uhaloa nā ka 'eha, no ka pu'u 'eha eh, no ka pu'u 'eha. 'O ka mole o ka uhaloa, ke a'a eh, ka mole o lalo, 'o ia kā e ku'ikui a .... mai ke kumu mai. Holoi 'oe a maek a ku'ikui i kēia 'ili o ka uhaloa a uī nō ho'i i ka wai a inu no ka pu'u. Maika'i ka uhaloa no ka pu'u 'eha. (Inā 'eha ka po'o....?) ka lā'ī ka mea maika Inā 'eha ka po'o, ka lā'ī maoli nei nō mai i 'oe ka iwi waena a kau kēia lā'ī ma luna o kou po'o a hiki i kī nō ho'i. Inā he hainakā paha i pa'a ka

lā'ī i'ole hemo. Maika'i kēlā no ka po'o 'eha. Inā e
eha kou po'o a kau i ka lā'ī. (ka liko o ke kuawa)
Ka liko o ke kuawa 'ae, he lā'au kēlā no ka 'ōpū 'eha.
Inā 'eha ka 'ōpū a hele 'oe, pa'ipaci ka liko a
naunau nō ho'i a moni i ka wai no ka 'ōpū 'eha. Inā
'eha ka 'ōpū, maika'i ka liko kuawa. (Hiki ke hana
i ke kī me kēlā?) 'Ea? i ke kī me kēlā, 'ae. (Ma
hope o ke kualima, loa'a ka pane?) heh?

K. Ua ha'i 'o Tūtū Kauhi i kekahi mo'olelo e pili ana i
kēia, ua pono 'o ia e lawe i ka lā'au i kēia kualim
a laila ma hope ka pane, pono 'o ia e 'ai i ka moa
paha.

T. 'Ai i ka moa, ke pani (huamoa) huamoa, 'ae maika'i
'ē pololei. Nā pani 'o ia ke pani eh. 'Ai ka huamo
inā 'ike 'oe ua pau ka ma'i, 'ē, ke pani, 'ae.